

Manfred Jatzlauk:

A NÉMET MEZŐGAZDASÁG AZ ELBÁTÓL KELETRE 1871 ÉS 1914 KÖZÖTT

Németország gazdasági életében 1871 körül még mindig a mezőgazdaság játszott meghatározó szerepet. Magas volt a részesedése a nemzetgazdasági termelésben és a foglalkoztatottak arányát tekintve is. 1914-ben ugyan arányeltolódás ment végbe, Németország ipari országgá vált, s ez lényeges következményekkel járt mezőgazdaságában is, amely az ország gazdasági és társadalmi viszonyait tekintve még 1914-ben is jelentős szektornak számított. Az agrárnépesség száma 1882 és 1907 között 19,2 millióról 17,7-re, aránya az össznépességben 42,5%-ról 28,6%-ra csökkent. A foglalkoztatottakat tekintve az 1870-es 50%-ról 1907-re 35%-ra változott, míg a mezőgazdasági termelés aránya a nettó belföldi termelésben az 1870-es 38%-ról 1913-ra 23,4%-ra csökkent, annak ellenére, hogy a mezőgazdasági termelést és a termelékenységet a gépesítéssel, villamosítással, a műtrágyák felhasználásával, a földhasználat intenzívebbé tételével erőteljesen növelni tudták. Ha ún. gabonaértékben mutatjuk be a teljes mezőgazdasági termelést, akkor megállapíthatjuk, hogy ez 1873 és 1912 között 73%-kal nőtt. A gazdasági függetlenség politikai célját azonban nem sikerült elérni. 1914-ben a német mezőgazdaság saját szükségleteinek mintegy 80%-át tudta csak kielégíteni. Mindenekelőtt takarmányféléket, búzát, zsírt és húst kellett importálni. Németország ennek ellenére a korszerű belterjes mezőgazdaságú országok sorába tartozott, de mögötte maradt az élenjáróknak, mint amilyen pl. az USA, Hollandia és Dánia volt. Önfeljlesztésének szándéka és az összegazdaságban betöltött – ténylegesen kisebb – szerepe közti ellentmondás jellemezte a császári korszak német mezőgazdaságát.

A német mezőgazdaságban különös helyzete volt az Elbától és a Saale-től keletre fekvő (Ostelbien) területeknek. Itt koncentráálódtak a megművelt földterületnek is nagy részét elfoglaló 100 hektár feletti mezőgazdasági nagyüzemek. Ezzel szemben ettől nyugatra Közép-Németországban – egy keskeny átmeneti terület kivételével – csak csekély számban fordultak elő 100 hektárnál nagyobb gazdaságok. Az Elbától keletre fekvő területekhez sorolható a két német kisállam: Mecklenburg–Schwerin és Mecklenburg–Strelitz, a porosz tartományok: Brandenburg, Pomeránia, Szilézia, Posen, Nyugat- és Kelet Poroszország vala-

mint a szász Felső-Lausitz. Ezek együtt a német császárság területének 45%-át tették ki, lakosságának azonban csak 29%-a élt itt, köztük sok lengyel. Az iparosodás foka – a berlini térség és Felső-Szilézia kivételével – nem érte el a német átlagot. Ezeket az északkeleti német területeket a 12–14. század során az Elbától nyugatra lévő ún. „Ó-Németország” kolonizálta. Ebben a folyamatban kiemelkedő szerepet játszott a nemesség, amely birtokokat, privilegizált gazdasági és politikai pozíciókat valamint parasztok feletti földesúri jogokat és kiváltságokat szerzett meg. A 16–19. század között az Elbától keletre élő nemesség – ahogy nevezni szokták, a junkerek – a parasztgazdaságok rovására növelték birtokaikat. A folyamat eredményeképpen a nagybirtok vált meghatározóvá, melyek 1944/415-ig fenn is maradtak.

A császári Németországban az összesen 17.000 db 100 hektár feletti mezőgazdasági nagyüzem jelentette az Elbától keletre a földterületek 25–75%-át, míg Bajorországban 2,3%, Württembergben pedig csak 2% ez az arány. Jelentős számú nagybirtok helyezkedett el Mecklenburg keleti részén, valamint Nyugat-Pomerániában, de leginkább Kelet-Poroszország keleti és Brandenburg nyugati részén volt domináns szerepük. A kisparaszti birtokok főleg Alsó-Lausitzban és Szilézia egyes területeire voltak jellemzőek, de itt sem hiányzott a nagybirtok meghatározó szerepe. A 19. század során egyre több korábban nemesi tulajdonú nagybirtokot vásároltak meg polgárok, mely részesedése a nagybirtokok között 1880-ra elérte az 52%-ot. A tömeges tulajdonváltás részben az agrárválság, de leginkább a junkerek magas társadalmi presztízsének fenntartásával összefüggő túlméretezett fogyasztás és ebből adódó eladósodás következménye. A polgári származású berlini vagyonosok valamint zsidók is vásároltak nagybirtokot. Csak az 5000 hektárt meghaladó arisztokrata nagybirtokokhoz – mint pl. Felső-Sziléziában és Kelet-Poroszországban – nem tudtak hozzájutni. Ennek a folyamatnak az egyik következménye az volt, hogy a junkerek mind az üzem vezetésében, mind gazdasági szerepvállalásukban a mezőgazdasági vállalkozók racionális gazdálkodásához igazodtak. A feltörekvő polgári származásúak pedig átvették a nemesség társadalmi magatartását, szokásait, normáit és életstílusát, s idővel elfogadtatták magukat a junkerekkel, beházasodhattak, sőt még nemesi címet is nyerhettek, tehát „feudalizálódhattak”. Ehhez hasonló összefonódás egész Európában előfordult, de Kelet-Németországra különösen erős maradt a nemesi-feudális tényező. Ugyanis az Elbától keletre élő nemesek fiatalabb fiai, akik nem örökölték birtokot, nem polgárosodtak, hanem a dinasztiahoz erősen kötődő katonatiszti ill. vezető hivatalnokai, diplomáciai pályára léptek és a nemesség kasztszerűen elkülönülő részét alkották. Megtartották annak életstílusát, gondolkodásmódját. Ettől egyébként a polgári származású birtokosok sem tértek el, mert többnyire az előkelő nemesi rétegek és nem pedig a városi eredetűek irányába orientálódtak.

A keleti országrészen fekvő nagybirtokokon megtalálhatóak volt a tulajdonképpen földmunkások tömegei is. Különbőféle társadalmi rétegekből tevődtek össze, melyek között éles határvonal nem állapítható meg. Mindenekelőtt a

földtulajdonban való (minimális) részesedésük, a termelési folyamatban elfoglalt helyzetük, jogi kötődésük, valamint a bérezési formák és életmód alapján lehetséges közöttük különbségeket megállapítani. A földmunkásokhoz tartoztak a falusi egyedülálló cselédek (szolgálók és szolgálólányok), valamint önálló háztartással rendelkező, családi keretek között élő bérlők. Mindkét csoport szorosan kötődött a nagybirtokokhoz. Munkájukat a munkaidő meghatározása nélkül végezték. Aratás esetén a feleségeknek és iskolaköteles gyermekeknek is jelen kellett lenni, valamint szükség esetén egyéb munkaerőt is alkalmazniuk kellett, pl. napszámosokat, idénymunkásokat. Ezek olyan főképp fiatal parasztok voltak, akiket a bérlő maga szerződtetett, bérezésükről, ellátásukról, szállásukról is gondoskodva. A bérlők bevételei jórészt természetbeni fizetségekből származtak. A pénzbeli fizetség csak Sziléziában volt túlsúlyban. A természetbeni díjazás lényegében a házból, istállóból, tűzifából, takarmányból, gabonafélékből és egy kis veteményeskertből állt. A természetbeni fizetség a pénz gyors inflálódásának időszakában némi kedvezményt jelentett, de a hátrányok hosszú ideig éreztették hatásait. A bérlők kötelezettségei a földmunkást a gazdaságához kötötte, csökkentette mobilitásukat. Természetbeni fizetés esetén nehezebben lehetett azok piaci értékét megállapítani, mint pénzfizetés esetén.

Harmadik csoportot jelent a nem rendszeresen foglalkoztatott földmunkások köre. Ezt a réteget a tulajdonképpen napszámosok alkották, akik hosszabb szerződésbeli kötelezettség és a nagybirtokhoz való szorosabb kötődés nélkül általában fizetségért, napibérért vagy teljesítménybérért dolgoztak. A bérlőkkel szemben függetlenebbek és mobilizálhatóbbak voltak, de ezzel együtt megélhetésük is bizonytalanabb volt, mert többnyire csak aratáskor alkalmazták őket. A betakarítás időszakán kívül más munkát kellett vállalniuk vagy nyári megtakarításaikat voltak kénytelenek felélni. Ez különösen azon napszámosokat érintette, akik ház és föld nélkül valamely paraszti háznál albérlőként laktak. Jobb sorsuk volt azon parasztoknak, akik házrész vagy töredéktelek birtokában nem voltak teljesen rákényszerítve a bérmunkára.

A falusi társadalom képzeletbeli piramisának legalsó fokán – negyedik csoportként – a vándorló idénymunkások – elsősorban külföldiek – álltak. Az egyes földmunkásrétegek jogi helyzetét a tartományonkénti ún. cselédtörvények szabályozták. Szerződészegésért súlyos büntetés járt, a sztrájk tilos volt, földmunkás-szakszervezetek csak röviddel az első világháború előtt alakulhattak. Ennek ellenére a technikai újítások és a piaci viszonyok kiterjedésének következtében jelentősen módosult a munkajog is.

A cséplőgép bevezetésével jelentősen lerövidült az őszi-téli munkaidő. Ezzel szemben betakarításkor több munkát jelentett az a körülmény, hogy a burgonya- és a cukorrépa-termesztés kiterjesztésével a gazdálkodás is intenzívebbé vált. A nagyüzemek most jobban rászorultak az idénymunkára.

Időközben azonban csökkent Németországban a mezőgazdasági munkások száma. A legtöbb nagybirtokon uralkodó rossz szociális körülmények a bérmun-

kások jelentős kivándorlásához vezettek. A 70-es, 80-as években nagyrészüket a tengeren túlra, főleg Észak-Amerikába ment.

1890 után a belső vándorlás dominált, elsősorban Szászországba, Berlinbe, majd egyre inkább a nyugat-németországi területekre, a Rajna- és a Ruhr-vidékre. Ebben a helyzetben a birtokosok az osztrák Galíciából és az Oroszországhoz tartozó lengyel területekről bevándorló olcsó lengyel munkaerőt alkalmazták. Számuk gyorsan növekedett. A nagybirtokokon a lengyel földmunkásokat ún. aratókaszárnyákba szállásolták el, ahol nyomorúságos és egészségtelen körülmények között éltek. A kormányzat politikai okokból megpróbált gátat szabni – munka- és tartózkodási engedélyük korlátozásával – a lengyelek bevándorlásának. Ennek ellenére azonban nőtt a lengyel mezőgazdasági munkások száma. 1914-ben a német mezőgazdaságban több mint 400 ezer legálisan dolgozó lengyelt foglalkoztattak.

A városi lakosság növekedése, a közlekedés feltételeinek javulása következtében újabb piacok nyíltak meg az agrártermékek előtt és ez szükségessé tette egyre több mezőgazdasági üzem bekapcsolódását a piaci érintkezésekbe. A pénzügyi kapcsolatok is egyre nagyobb szerepet kaptak.

A mezőgazdaság intenzívebbé tétele növekvő tőkeberuházást igényelt. Ehhez jelzálogkölcsonöket és hiteletet használtak fel. Ezáltal viszont a kamatterhek is nőttek. A hitelezők a megnőtt hiteligényt igyekeztek minél teljesebben kihasználni. Ezt ellensúlyozandó a birtokosok saját hitelfolyósító társaságokat próbáltak létrehozni. A mezőgazdasági szféra eladósodása azonban tovább növekedett. Ez 1913-ban 14–16 milliárd márkára rúgott.

Az adósság megosztlásáról nem rendelkezünk elég információval. Általában azonban elmondható, hogy az eladósodás mértéke magasabb volt az Elbától keletre fekvő területeken, mint Nyugat- vagy Dél-Németországban. Németország északkeleti vidékén a paraszti gazdaságok jóval kevésbé voltak eladósodva, mint a mezőgazdasági nagyüzemek.

A 70-es években – az agrárválság kezdete után – a nagybirtokok jövedelmezősége csökkent, amihez hozzájárult a junkerek életvitele, gyermekeik ranghoz illő kiházasítása, melyek tőkét vontak el a nagyüzemtől.

Az USA és Oroszország az 1870-es évektől egyre nagyobb mennyiségben szállított gabonát az európai országok piacaira és ez egy kb. 1896-ig tartó jelentős áresést eredményezett. A tengerentúli konkurencia pedig már korábban is veszélyeztette a kelet-németországi gyapjú piacait. A világpiacon megfigyelhető új jelenségek és tendenciák főleg azokat az északkelet-németországi nagyüzemeket érintették, melyek elsősorban gabonát és burgonyát termesztettek, valamint juhtartással foglalkoztak. Kevésbé érintették a változások viszont azokat a parasztgazdaságokat, melyek többféle terményt termesztettek és gazdálkodásukban figyelembe vették a tej és a hús iránt megnövekedett igényeket. A nagybirtokok tulajdonosai ezzel szemben megmaradtak a hagyományos termelési struktúra – a gabona dominanciája – mellett, s az államtól a védővámok bevezetését követelték.

Követeléseik nem maradtak hatástalanok. Bismarck támogatásával és a nehézipari érdekcsoportokkal szövetkezve sikerült keresztülvinniük a gabonavámok bevezetését, melyet 1887-ig többször fel is emeltek.

1890 után a birodalmi kancellária kereskedelmi szerződéspolitikája – melyet a mezőgazdasági vámok lebontásában érdekelt Caprivi vezetett – az agrártermelők szorosabb szervezeti összefogásához vezetett, melyben az Elbától keletre lévő birtokok tulajdonosai voltak a meghatározó személyek. 1893-ban létrehozták a Gazdaszövetséget, abból a célból, hogy a kormánynál képviseljék agrárpolitikai érdekeiket. Ügyes politikával sikerült a parasztság széles rétegeit szövetségükbe tömöríteni és szervezetük befolyását nyugatabbi területekre is kiterjeszteni. Ezáltal egy olyan jobboldali agrárdeológia formálódott ki, mely nacionalista, antiszemita elemeket is magában hordozott és egyaránt követőkre talált a Weimari Köztársaság német-nemzeti, valamint a hitleri nemzeti-szocialista politikai eszmékben is. A Gazdaszövetség a császárság legerősebb agrárérdekszövetségévé vált. Tagsága az 1893-as 162.000 főről 1913-ra 330.000 főre nőtt.

Az alapvető kérdésekben – mint pl. a védővám követelése – a nyugat- és délnémet parasztszövetségek is egyetértettek a Gazdaszövetséggel, s messzemenőn elfogadták vezető szerepét. A szervezet hatékonysága, a konzervatív pártokhoz fűződő kapcsolatai és a katolikus parasztszövetségekkel azonos beállítottsága lehetővé tette a Gazdaszövetség számára, hogy agrárpolitikai ügyekben a paraszti érdekek képviselőjeként is fellépjen. Ennek az lett a következménye, hogy Kelet-Németországban a lakosság jelentős része konzervatív, antidemokratikus politikai irányba toldott el. A választási eredmények is ezt igazolják. A császárság ideje alatt sem a liberálisoknak, sem a szociáldemokratáknak nem sikerült jelentős bázisra szert tenni ezen terület parasztsága között. A liberálisokat azzal gyanúsították, hogy a szabadkereskedelem híveként a mezőgazdaság érdekei ellen hatnak. Ez sokkal inkább illett a szociáldemokratákra, akik összességében kevesebb figyelmet szenteltek a paraszti érdekeknek, a földmunkásokat pedig a nagybirtokosok kontrollja miatt nem tudták bázisukká tenni.

A császári korszak állami agrárpolitikája túlzottan is a nagyüzemek érdekeit vette figyelembe, azaz támogatta a gabona, burgonya, cukorrépa termesztését valamint a cukor-, szesz-, keményítőipart preferálta, pedig az igények egyre inkább a húsféleségek irányába hatottak. Ezt a lehetőséget viszont nagyon jól ki tudták használni a nagy iparvárosok környezetében élő parasztgazdaságok, melyekre kedvezően kihatott az 1895 utáni gazdasági konjunktúra is. A gabonárak stabilizálódása, a fogyasztói igényekkel párhuzamosan növekvő hús- és tejtermékek árai hozzájárultak a mezőgazdasági bevételek emelkedéséhez, mely megerősítette a közép- és kisparaszti gazdaságok helyzetét is. Ezáltal stabilizálódott a nagybirtok és a parasztbirtok közötti érdekszövetség, mely az árakat tekintve a fogyasztók ellen hatott. Az agrártermékek árainak emelkedése együt-

tal a föld drágulását is eredményezte. Ez viszont a nemproduktív nagyüzemek eladósodást fokozta, valamint megnehezítette az állami telepítési politikát is.

A „szükségben szenvedő mezőgazdaság”-ról szóló szóbeszéd nem volt más, mint a nagybirtokosok javát szolgáló propaganda. Kétségtelen azonban, hogy a 90-es években voltak veszteséges időszakok, amikor sok gazdaság csődbe is jutott. A bevételek mértékét meghatározta a birtok tulajdonosának képessége, a föld minősége, az üzem nagyság, a közlekedési helyzet és a birtok esetleges eladósodottsága.

A császári korszak mezőgazdaságában a termelés rendje, a munkajog, valamint a piac kapcsolatok kifejlődése mellett továbbra is léteztek a technikai és racionális elemeken túllépő paraszti és későfeudális tradíciók. Ez a mezőgazdaság még nem volt egy tiszta ipari-kapitalista formában működő gazdaság és a parasztok valamint a nagybirtokosok jelentős része sem számított tőkés agrár-vállalkozónak. A császárság időszakában így egy „korlátozott modernizáció” ment végbe.

A nagybirtokosoknak sikerült több feudális eredetű előjogot megtartaniuk. Az 1891-es tartományi rendelkezés nem semmisítette meg a birtokkörzetek helyi önállóságát. Ez csak 1927-ben, a szociáldemokrata Otto Braun kormánya idején történt meg. Azaz a nagybirtokos községi előljáróként törvényhatósági jogokat is gyakorolt a parasztok felett valamint ellátta az iskola felügyeletét és a kegyúri jogokat is. A birtokkörzetek és tartományok továbbra is párhuzamosan egymás mellett léteztek. A járási közigazgatások élén jórészt nemesi származású tanácsosok álltak, akik tősgyökeres junkercsaládokból származtak. 1852 és 1918 között Pomerániában a 103 tartományi tanácsos közül 87 fő volt nemesi származású.

A porosz tartományi gyűlésben a három jövedelmi kategórián alapuló választójog és a későfeudális elemeket magában foglaló tartományi alkotmány Mecklenburgban 1918-ig biztosították a nemesség politikai befolyását.

A nemesség megőrizte uralkodó szerepét a porosz bürokráciában és a hadseregben is. 1910 körül a porosz állami vezetés 11 tagja közül 7 fő; a főigazgatóság 12 tagja közül 11 fő és a 36 tartományi kormányelnök közül 23 fő volt nemesi származású. 1913-ban a porosz hadsereg tábornokainak és ezredeseinek 52%-a volt nemes. 1900 körül a hadseregben mintegy 60 Bülow, 30–50 Arnim, ill. ugyanennyi Bredow, Goltz, Kleist, Putkamer, Schwerin és Wedel nevű, valamint 20–30 Below és ugyanennyi Bonin, Borckes, Dewitz, Knessbeck, Schulenburg és Zitzewitz nevű magasabb rangú személy szolgált.

1898-ban a következőt jegyezte le Hohenlohe-Schillingsfürst birodalmi kancellár: „Amikor elüldögélek a porosz exellenciás urak között, akkor válik csak számomra igazán világossá az Észak- és Dél-Németország között feszülő ellentét. A délnémet liberalizmus nem tudja felvenni a versenyt a junkerekkel, akik túl nagy számban vannak, túl hatalmasok és a monarchiát, valamint a hadsereget is maguk mellett tudhatják. A Centrum is velük tart. Mindaz, amit a négy év alatt

megéltem, ebből az ellentétből magyarázható, mert ezek az urak mindannyian fűtyülnek a birodalomra, és inkább ma, mint holnap adnák fel.”

A nemzeti agrárpolitikában domináns szerepet betöltő, az Elbától keletre fekvő nagybirtokok fennmaradása korábbi előjogaival 1918-ig, ill. 1945-ig a német agrárpolitika és a belpolitikai élet nagy teherterét jelentette. De mindazidáig, amíg létezett a porosz állam a német mezőgazdaság nemcsak gazdasági, hanem társadalmi problémát is jelentett, egyszerre országos, tartományi és helyi szinten is.

Fordította: Varga Judit

IRODALOM

- H. Bechtel: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1956.
- E. Bitterman: Die landwirtschaftliche Produktion in Deutschland 1800–1950. Halle, 1956.
- H.W. Graf Frinck von Finckenstein: Die Entwicklung der Landwirtschaft in Preußen und Deutschland 1800–1930. Würzburg, 1960.
- H. Haushofer: Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter. Stuttgart, 1972.
- F. W. Henning: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Deutschlands. Bd.2. Die Industrialisierung in Deutschland 1800–1914. Paderborn, 1984.
- F. Lütge: Geschichte der deutschen Agrarverfassung. Stuttgart, 1967.
- H. Nusser etc.: Deutschland. Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Kaiserreich bis zur Bundesrepublik Deutschland. München, 1990.

Manfred Jatzlauk:

**THE GERMAN AGRICULTURE EAST OF
THE RIVER ELBA FROM 1871 UNTIL 1914**

The study analyses the tendencies of the German agriculture's development from 1871 until 1914, focusing the agricultural area situated east of the river Elba. The author lays stress on the formation of the landed property and its historical reasons. Then he deals with the changes of the agricultural and sowing structure and the reasons of these.

The study examines the effects of the special agricultural structure on the political conditions, parties and especially on the political and social role of the Junker groups.